

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА»**

**вибіркових компонент освітньої програми
третього рівня вищої освіти**

за темою «Історико-правові доктрини в Україні у ХІХ ст.»

2421.1 наукові співробітники (правознавство)

Харків   2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції:

- 1. Політико-правові концепції представників Просвіти.**
- 2. Доктринальні правові погляди Кирило-Мефодіївського товариства.**
- 3. Правова ідеологія ліберальних та радикальних демократів.**

Рекомендована література:

Основна:

1. Головка О.М., Кагановська Т.Є. Історія вчень про право і державу. Підручник: у 2 ч. Ч. 1: Зарубіжні країни. Харків : Колегіум, 2020. 848 с.
2. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: курс лекцій, прочитаних у Національному університеті "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Харків: Право, 2012.
3. Історія політичних і правових вчень [Текст] : курс лекцій / Ю. О. Тополь. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2018. 537 с.
4. Історія політичних і правових вчень. Від стародавніх часів до XVII століття [Текст]. Київ : ОВК, 2021. 238 с.

Додаткова:

5. Історія вчень про державу і право [Текст] : навч. посіб. / В. В. Ладиченко, В. В. Орленко, В. І. Орленко ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ : Медінформ, 2014. 462 с.
6. Гончарук-Чолач Т. В., Томахів В. Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень [Текст] : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 226 с.
7. Зінченко О. В. Історія вчень про державу і право: у таблицях і дефініціях: навчальний посібник / О.В. Зінченко, О.В. Петришин. Харків: Право, 2012.
8. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. 4 те вид., доповн. К.: Алерта, 2015. 416 с
9. Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. Київ: Академія, 2010.
10. Осауленко О. І. Історія вчень про державу і право: навчальне видання: посібник для підготовки до іспитів / О.І. Осауленко та ін. Київ: Вид. Ліпкан О. С., 2010.

Текст лекції:

1. Політико-правові концепції представників Просвіти.

Важливим явищем у процесі розвитку суспільно-політичної думки України другої половини XVIII ст. була творчість засновника української класичної філософії, просвітника-гуманіста Григорія Савича Сковороди (1722—1794). Вона пронизана протестними ідеями проти феодального і національного гноблення, монархічної влади, недосконалостей та вад суспільства.

Це відбувалося за часів руйнації" гетьманської держави, російської експансії та занепаду української автономії і пов'язаної з цим «політичної летаргії» українського суспільства, яке стомилося від соціальних стресів і не могло вибороти собі свободу, скинути з себе неволю царську і бюрократичну. Г. Сковорода розробляв етико-гуманістичне вчення морально-правової автономії особи, метою якого було відродження національної свідомості, моральне вдосконалення людини, визначення шляхів досягнення індивідуальної свободи і щастя.

У творі «Разговор, называемый алфавит, или Букварь мира» мислитель обстоював ідею самопізнання людиною своєї істинної духовної сутності.

Виходячи з позицій пантеїзму, мислитель стверджував, що Бог не існує над людиною, природою і світом. Бог є істинна природа в природі. Свої погляди він обґрунтовував за допомогою концепції трьох світів, до яких відносив:

- а) макрокосм — безмежний світ, що складається з множини малих світів;
- б) мікркосм — людський світ, сама людина;
- в) символічний світ — Біблія.

Кожен із трьох світів має: внутрішню — духовну, і зовнішню — матеріальну природу. Внутрішнє природне і є дійсним Богом. Людина, як і Всесвіт, — також подвійна за своєю природою. Виходячи з цього, «український Сократ» стверджував, що суттю внутрішньої людини є сам Бог, тому пізнати Бога — означає пізнати самого себе, служити Богові — означає служити самому собі. Любов до Бога рівночасно є любов'ю до самого себе. Така любов розкривається через образ джерела чистої безодні — «серця», яке є джерелом людських думок і бажань. Воно є надсвідомим, осередком усього доброго та світлого.

Повноцінною людиною може бути лише тоді, коли вона пізнає свою істинну духовну сутність — спорідненість, схильність кожного індивіда до того чи іншого роду діяльності; морально вдосконалює себе, таке пізнання має сприяти «благоустрою» людини. Тільки той, хто пізнав свою власну природу, може бути корисним для «себе і для своєї братії». Пізнаючи себе, свої здібності, люди повинні відповідно до них виробити спосіб життя.

Він стверджував, що у кожної людини своя природа. Змінити її не можна, її можна лише пізнати, обравши собі відповідно до неї заняття і життєвий шлях, споріднені з цією невидимою природою. Цей спосіб життя мислитель називає «сродною» працею, «життям згідно з натурою».

Тільки праця за призначенням здатна принести людині справжнє щастя, яке полягає не в винагороді, не в славі, а в процесі праці. Разом із матеріальними благами «сродна» праця є способом духовного самоствердження людини.

І навпаки, праця, метою якої є матеріальне збагачення або примусова праця, — є причиною всього нерозумного в житті. До того ж, причиною нещастя та всіляких суспільних негараздів, душевного неспокою та невдоволення людей є те, що представники пануючих верств суспільства обирають види діяльності, направлені на збагачення, які не споріднені з їх внутрішньою природою.

Якісними суспільними відносинами філософ вважав такі, які будуються згідно з духовною природою людей, їх прагненнями та інтересами. Його суспільним ідеалом був «новий світ», країна і царство любові, високоморальний світ, де немає місця нічому плотському, несправедливому, такому, що порушує природні права людини і обмежує її індивідуальну свободу.

Водночас рівень розвитку і досконалості суспільства залежить від того, наскільки люди пізнали себе і наскільки його життєдіяльність відповідає їх духовній природі.

На формування державно-правової думки українського суспільства вплинула ідеологія західного просвітництва. Твори суспільно-політичної і правової проблематики мислителів Франції та Німеччини почали активно розповсюджуватись на українських землях з другої половини XVIII ст. їх репродукуванню сприяли також вчені, які працювали в навчальних закладах України. Серед них, зокрема, німецький професор-правник Йоган Бабтист Шад (1758—1834), відомий своїми науковими працями «Природне право», «Поворот свободи в Європі», який займався викладацькою і науковою діяльністю в Харківському університеті.

Пропаганду ідей Західної Просвіти шляхом перекладу творів її представників здійснювали інтелігенти — різночинці, вчені та випускники Києво-Могилянської академії І. У. Вансилов (1741-1796), Г. В. Козицький (1724-1775), Я. Я. Костенський (1738-1772), М. М. Мотоніс (7-1787), В.Г. Рубан (1739-1795), Л. І. Січкарьов (1741-1803), а також інших навчальних закладів — колегій, які були створені в Харкові, Переяславі, Чернігові. З дозволу офіційної влади було створене «Собрание, старающееся о переводе иностранных книг», (1768—1793 рр.), членами якого було перекладено і видано більше ста наукових праць представників Західної Просвіти, серед яких роботи Ш. Л.

Монтеск'є, Вольтера, Д. Дідро та інших.

Суттєвий внесок у розвиток державно-правової думки зробив український і російський просвітитель Яків Павлович Козельський (бл. 1728 — після 1793), син наказного сотника Полтавського полку, який свої наукові пошуки виклав у роботі «Философические предложения, сочиненные надворным советником и правительствующего сената, секретарем Яковом Козельским в Санкт-Петербурге 1768 года».

Поділяючи природно-правові погляди просвітників Заходу та визнаючи їх теорію суспільного договору, мислитель заперечував кріпацтво як засіб обмеження свободи людини та її експлуатації, вважав їх суттєвими вадами суспільства.

Вчений стверджував, що людина є частиною природи і повинна підкорятись її законам, а всі люди є вільними і рівними, всі мають однакові природні права. У разі порушення цих прав люди можуть «захищатись силою від шкоди», що їм завдається.

Полемізуючи з Ж.-Ж. Руссо (хоча й визнавав його «високопарним орлом, який перевершив всіх філософів, що були до нього»), Я. П. Козельський зазначав, що причиною суспільних негараздів є не науки і мистецтво і не перехід людства від природного до політичного стану, а зловживання, порушення рівноваги загального та індивідуальних інтересів та закріплення такого стану в законах, що призвело до соціальної нерівності, залежності одних людей від інших. Людина, зазначав він, повинна залежати лише від одного уряду та законів.

Соціальним ідеалом мислителя було суспільство, яке скеровується освіченою владою і в якому відсутні «великі відмінності в станах». У ньому повинна забезпечуватися рівність всіх перед законом, мають бути створені умови, за яких виключались би утиски одних людей іншими. Всі його члени повинні бути задіяними у вирішенні загальносуспільних справ, виконувати корисну для потреб суспільства роботу. В такому суспільстві робочий день повинен бути скорочений до восьми годин, створена можливість для розвитку науки і мистецтв, які мають стати надбанням усього народу.

Державу, як і право, мислитель вважав результатами суспільного договору, які повинні забезпечувати природні права людини. У випадку незабезпечення державою природних прав люди можуть розірвати суспільний договір.

Розмірковуючи щодо ролі позитивного законодавства Я. П. Козельський викладав ідею щодо його вдосконалення, що, у свою чергу, стало умовою вдосконалення суспільного життя. Мислитель зазначав, що закони держави повинні бути справедливими, відповідати вимогам природного права. Вкладені природою у людину закони її життєдіяльності мають бути тією основою, на

якій ґрунтуватимуться закони суспільства. Справедливими можуть бути лише ті закони, які підтверджують природні права людини, а якщо цього не відбувається, то вони не можуть вважатись справедливими.

Важливу роль мислитель відводив позитивному законодавству в регулюванні відносин між державами, виключав можливість застосування сили, заперечував збройні конфлікти.

До плеяди українських просвітників, що досліджували державно-правову проблематику, належали також драматург і поет Василь Васильович Капніст (1758—1823), засновник Харківського університету (1805) Василь Назарович Каразин (1773—1842), філософ Петро Дмитрович Лодій (1764-1829).

Син українського поміщика В. В. Капніст підтримував зв'язки з декабристами, у своєму творі «Ода на рабство» піддав критиці суспільний устрій тогочасного суспільства та кріпацьке закабалення людини. Виступив за модернізацію суспільства і державного устрою шляхом поступових реформ, вдосконалення влади запровадженням принципу «освіченої монархії». У зазначеній праці В. В. Капніст апелював до цариці з приводу необхідності проведення суспільних змін.

Автором ліберальних проектів перебудови суспільного і державного ладу та системи господарювання був В. Н. Каразин, хоча й виступав проти революційного радикалізму. Виходячи з такої позиції, він не сприймав якобінську диктатуру, яка була запроваджена у Франції та існувала протягом року (з червня 1793 по липень 1794 року), розглядав її як результат невігластва і сваволі знизу. Як і більшість інших просвітників мислитель сповідував ідею «освіченої монархії», розглядав її умовою вдосконалення суспільної та правової систем.

З цього приводу в «Пояснювальній записці» міністру внутрішніх справ В. П. Кочубею 13 травня 1820 р. вчений зазначав, що государі повинні бути неупередженими при виконанні своїх функцій, і «жити лише в житті мільйонів істот розумних».

Тому всі суспільні та державні зміни повинні відбуватись, за вченням В. Н. Каразіна, в межах монархічної форми правління. Його суспільним ідеалом була монархія, суспільне життя в якій ґрунтується на обов'язкових до виконання законах, що гарантують і забезпечують право кожного «насолоджуватись життям». Створити такі «непорушні закони» повинен цар. Він також має утворити установу, яка б контролювала виконання законів у державі.

Рівночасно в процесі правової реформи повинно відбуватися законодавче врівноваження влади монарха, надлишок якої йому слід передати наглядачам згадуваної контрольної («корінної») установи.

Проте державно-правові погляди В. Н. Каразина були вражені сумнівом щодо готовності надання широкої свободи всім верствам населення. Він вважав, що вільність увіковічить невігластво. Визнаючи неприродність кріпацтва, вчений водночас робив спробу віднайти механізм врівноваження відносин поміщиків і кріпаків. Вирішити це питання він пропонував шляхом підвищення загальнокультурного рівня поміщиків, щоб вони стали носіями культури та наставниками селян. Зазначені ідеї В. Н. Каразин пробував утілити в життя в своїх володіннях, створивши селянське самоуправління з органом управління — думою, відкрив школу для селянських дітей та запровадив інші нововведення, що послаблювали тиск на кріпаків.

Надзвичайно важливе значення для формування державно-правового світогляду українського суспільства XVIII ст. мала діяльність вченого-філософа П. Д. Лодія. Найбільш системно його державно-правове вчення викладене в роботі «Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном высшем государственном праве», яка вийшла друком у 1828 році.

Петро Дмитрович Лодій народився на Пряшівщині, працював професором в «Studium Ruthenum» у Львові, навчальних закладах Кракова та Петербурга.

П. Лодій першим з-поміж інших науковців познайомився з творами Канта, симпатизував поглядам Х. Вольфа, сприяв розповсюдженню їх філософських поглядів в Україні та Росії.

Велику увагу вчений приділяв з'ясуванню сутності права і закону. В зазначеній роботі пропагував ідею законності, впорядкування суспільного життя і здійснення судочинства «за непохитними законами». Законодавчо має гарантуватись і забезпечуватись громадянська свобода, «самовільне визначення самого себе в діянні». Людина повніша бути незалежною від влади у здійсненні таких дій, які направлені на досягнення обраної нею мети і приватного блага, але ці дії не повинні суперечити меті держави. Тобто право має забезпечувати можливість вільної конкуренції приватних інтересів.

Суспільним ідеалом вченого була монархія, що базується на законі. Сила не сприймалася П. Д. Лодієм як засіб для вдосконалення суспільного устрою. Умовою позитивних перетворень соціуму може бути лише справедливий закон.

Своєрідну морально-правову концепцію з релігійним відтінком розробив професор Київської духовної академії, а потім Московського університету Памфіл Данилович Юркевич (1827—1874), лекції якого слухав російський філософ Володимир Сергійович Соловйов (1853—1900), в історії вчень про державу і право відомий своєю фундаментальною працею «Право і моральність».

У роботі «Мир з ближніми як умова християнського співжиття» вчений з'ясовував співвідношення індивіда та суспільства, роль соціальних норм у

регулюванні відносин між людьми.

Людську спільність мислитель ставить на перше місце. Він стверджував, що історія людського роду починається історією колективу. З'являючись на світ, людина не виділяє себе з колективу, а її моральність є моральністю племені, роду. Вона оцінює себе відповідно до того, як вона оцінює ціле, переносячи на себе вади і досконалості спільноти. Метою первісної людини є загальне добро спільноти, до якої вона входить. Лише пізніше в її свідомості починається виділення особистого інтересу із загального. Зв'язки людини з часом поширюються, виходять за межі племені і роду, вона зв'язує себе зі світом, що поширюється за межі громади.

Паралельно з розвитком зв'язків людини формується її моральність. Моральний розвиток здійснюється, виходячи з рухів серця, яке воліє всюди бачити добро і щастя, а також інших з такими самими намірами і бажаннями. Людина починає визнавати право речей, як таких, право живих істот на життя, опікується їх долею.

Моральні вимоги справедливості та любові і є тим важливим регулятором відносин у суспільстві, за допомогою якого встановлюються мир та злагода між людьми.

Основним джерелом любові, моральності і справедливості є «правдива і тепла релігійність». Всі вчинки, вся поведінка людей, зазначав П. Д. Юркевич, мають керуватись вірою, що Ісус Христос покликав весь людський рід до єдності під одним Богом. Кожен повинен убачати в іншому свого ближнього, знайомого, рідного, брата. «Незгоди і сутички між людьми, невідхильні в житті, не згасять у ньому правди й любові, які є загальні і загальнозначущі підстави для встановлення між людьми миру і братської спільності».

§ 2. Державно-правові концепції громадських об'єднань і рухів

Під впливом ідеології просвітництва в кінці XVIII — першій половині XIX ст. в Україні виникли громадські об'єднання, які опікувалися проблематикою вдосконалення державно-правових інститутів і суспільного устрою. Їх засновниками і членами були представники найбільш освічених прошарків тогочасного суспільства: вчені, офіцери, громадські діячі, письменники.

Зростаюча криза офіційної ідеології породжувала опозицію з боку дворянства, виразником якої став масонський рух. Світоглядні настанови учасників масонських лож поєднували релігійний містицизм з ідеями західноєвропейських містиків Я. Бьоме, Е. Сведенборга, Й. Масона, Л.-К. Сен-Мартена та інших. Свій суспільний ідеал представники цього руху вбачали в «моральній рівності», яка поєднувалася з визнанням соціальної та класової нерівності. Певною мірою масонство справило позитивний вплив на поширення в Україні теорій, що були розроблені західноєвропейськими мислителями.

Перша масонська ложа виникла в Києві в 1784 році, а згодом — в Харкові, Одесі, Житомирі, Полтаві та інших містах. Їх членами були представники дворянської аристократії, різночинної інтелігенції, офіцери. Серед них предводитель дворянства Київської губернії Ф. Олізар, одеський генерал-губернатор О. Ф. Ланжерон, вихованці Київської духовної академії І. С. Гамалея, І. Р. Мартос та інші.

Масони констатували негаразди та суперечності соціального життя, визнавали їх причинами протистояння у суспільстві, піддавали критиці окремі прояви несправедливості та релігійної нетерпимості, пропагували ідеї про утворення всесвітнього братерства людей шляхом їх об'єднання в релігійному союзі.

Умовою створення такого союзу повинно стати духовне вдосконалення людей, досягти якого допоможе всесвітня таємна організація.

Розмірковуючи над питаннями вдосконалення суспільного устрою, масони не вважали ефективними і виправданими такі засоби, як просвітницька діяльність і революційна зміна форми правління та державного устрою. За допомогою них не можна встановити істинну рівність. Більше того, вона не може бути встановлена в громадянському суспільстві, яке априорі є і залишається нерівним у соціальному плані, вона є лише в сфері моральності. З іншого боку, моральна рівність не вимагає встановлення громадянської рівності (класової, майнової тощо).

Люди є рівними лише за народженням і смертю, в усьому іншому їх нерівність є природною, вони повинні сприймати своє життя таким як є і всебічно сприяти «загальному благу і щастю».

Умовою забезпечення стабільності і порядку в суспільстві масони вважали суворе дотримання закону, та концентрацію влади в руках монарха.

Виправлення моральності, поширення доброчинності і благочестя у поєднанні з суворим виконанням чинних законів і вірності імператору, забезпечать підвищення добробуту людей і загального щастя, стверджувалось в «Уложенні» масонської ложі, очолюваної лікарем Обухівської лікарні Г. Еллізенном.

Систему поглядів масонів щодо морального вдосконалення, утвердження рівності, добра і справедливості в суспільстві поділяв Павло Іванович Пестель (1793—1826). У чині прапорщика лейб-гвардії Литовського полку Пажеського корпусу він відвідував на початку 1812 р. масонські ложі.

З 1816 р. він був членом таємного «Союзу порятунку» в Петербурзі, а пізніше, з 1821 р., в чині полковника входив до складу і керував Південним товариством. У роботі цього товариства брали участь С. І. Муравйов-Апостол (1786—1826), М. П. Бестужев-Рюмін (1803-1826) та інші.

Усі соціально-політичні проблеми членами цієї таємної організації розглядалися крізь призму права. Суспільні та державні перетворення вважалися можливими тільки в разі зміни правової системи. У проектах конституційних перетворень закладалася ідея верховенства права, рівності всіх перед законом, пропонувалося запровадити гласне судочинство й суд присяжних, свободу совісті, слова й друку; створити умови для свободи господарської діяльності.

У 1825 р. на пропозицію П. І. Пестеля до Південного товариства приєдналась інша таємна організація, що діяла з 1823 р. в м. Новоград-Волинському, Товариство об'єднаних слов'ян, до якого виходили брати П. І. Борисов (1800—1854) та А. І. Борисов (1798-1854), Горбачевський (1800-1869), Ю. К. Люблінський (1798—1873), П. Ф. Громницький (1803— 1851) та інші.

2. Доктринальні правові погляди Кирило-Мефодіївського товариства.

Головним аспектом державно-правових поглядів цього товариства була ідея федерального об'єднання всіх слов'янських народів та державного суверенітету, яка знайшла свій розвиток у політико-правовій концепції таємного Кирило-Мефодіївського товариства (1846—1847 рр.), до якого належали Тарас Шевченко (1814—1861), Микола Костомаров (1817-1885), Пантелеймон Куліш (1819-1897), Георгій Андрузький (1827—) та ін.

Т. Шевченко був противником абсолютної монархії. Державний устрій тогочасної України він уважав продовженням необмеженої влади монарха Росії, яка реалізувалася за допомогою гетьманів, а потім панів. Т. Шевченко писав, що українські пани хіба що базикають про неньку Україну, про волю, а в житті укладають вигідні для себе соціально - політичні угоди, прагнуть мундирів дворянських, а з селян деруть шкуру.

Поет схилився до ідеї буржуазної республіки, оскільки там не було одновладдя, функціонував представницький орган, громадяни мали рівні права. Гарантом від сваволі, вважав він, повинен бути «праведний закон», що розглядається як синонім правди і справедливості. Але закон, який діє в державі, де існує нерівність, не може бути праведним.

Узагалі Т. Шевченко прагнув утворення незалежної демократичної Української держави з колегіальною формою реалізації політичної влади на засадах участі в управлінні державою широких верств населення. Однією з важливих умов побудови такої держави була правова реформа після насильницької зміни форми державного устрою.

Ідеологом лібералізму в Україні був Микола Костомаров. Основу його політико-правової концепції складали думки про федерацію, республіканський лад, громадянські свободи. Ці ідеї він виклав у програмах кирило-мефодіївців, а також в окремих статтях і працях «Думки про федеративний принцип у старій

Русі», «Дві руські народності», «Книги буття українського народу» та ін.

Розглядаючи форми правління, М. Костомаров критикував монархію, зазначав, що український народ завжди прагнув до демократичних форм державного устрою.

У програмних документах товариства автор висловив критичне ставлення до самодержавства, пропонував скасувати кріпосне право, встановити юридичну рівність, не застосовувати смертної кари. Необхідною умовою нового державного устрою він уважав свободу господарської діяльності, свободу совісті, освіту народу. Програма передбачала побудову слов'янської федерації християнських республік, поширення християнського суспільного ладу на весь світ як наслідок здійснення слов'янами християнського заповіту.

Християнське слов'янське об'єднання мало складатися з незалежних республік, побудованих на демократичних засадах, на чолі з президентом, який репрезентує виконавчу владу, і сеймом — законодавчим органом. В автономних республіках мали бути однакові основні закони, однакова грошова система, координовані зносини з іншими державами, а також спільне військо. Програмою передбачалося утворення спільних керівних органів слов'янської федерації, обрання президента і конгресу на чотирирічний термін.

Складовою такого союзу мала бути незалежна Україна, яка підтримувала б ідейно-культурні та релігійні зв'язки з іншими республіками за принципами християнської моралі.

Ще одну систему політико-правових поглядів виклав член Кирило-Мефодіївського товариства юрист Георгій Андрузький у «Начерках конституції республіки», вилучених у нього під час обшуку в березні 1850 р.

Попервах Г. Андрузький був прибічником обмеженої монархії, а потім дійшов висновку про необхідність її заміни. У згаданому проекті конституції основою суспільного життя визначалася громада. Держава мала об'єднати сім автономних штатів на чолі зі своїми президентами (Україну з Причорномор'ям, Кримом і Галичиною, Польщу, Литву, Бессарабію, Сербію, Болгарію, Дон).

Для Росії місця в складі федерації, запропонованій Г. Андрузьким, не передбачалося. Ба більше — він уважав, що для створення незалежної України необхідно зруйнувати Росію.

Кожен штат поділявся на області, області — на округи, а округи — на громади, що склалися з сімейств. Управління в громадах здійснювалося через управу, яка поєднувала розпорядчу, виконавчу і судову владу. На чолі управи стояв голова, до неї входили троє-четверо старшин, десять депутатів від громади, священнослужитель, кілька писарів, а також один місцевий житель із гімназичною освітою.

Управа вирішувала всі питання місцевого значення демократично, через

голосування, карала за порушення закону (оголошувала догану, накладала штраф, піддавала ув'язненню в тюрмі на строк від одного до семи днів).

На рівні округу діяла окружна палата за такими ж принципами, як і управа у громаді. Депутати обиралися на два роки. Виконавчою та розпорядчою владою було окружне правління в складі окружного начальника, його заступника і трьох радників. На цьому рівні діяли поліція та совісний суд. До складу суду входили суддя (депутат від палати) і депутати від думи. Дума обиралася на один рік із купців і ремісників.

На рівні області проектом Г. Андрузького передбачалися обласна палата, обласне управління, поліція, магістрат, інші інституції соціального напрямку (опікунська рада, навчальні заклади, будівельно-шляхове управління тощо).

У складниках держави — штатах законодавчою владою був сенат, виконавчу владу очолював президент, при якому знаходився цензурний комітет. До гілки виконавчої влади входили комітети — внутрішніх справ, тюремний, промисловий, фінансовий та наглядовий. Штати мали вищі навчальні заклади: академії наук і мистецтв, народного слова, медичну, а також вищий жіночий заклад виховання.

Усі штати об'єднувала державна надбудова, що складалася з Законодавчих зборів, Державної ради, куди входили президент республіки, міністри, прокурор, а також президенти штатів. На цьому рівні діяли міністерства фінансів і промисловості, військово-морське, а також міністерство юстиції, чого не було на рівні штатів. Міжнародні відносини здійснювалися тільки на рівні держави, тут передбачалося міністерство закордонних справ. Окрім означених органів виконавчої влади, проект передбачав міністерство внутрішніх справ, тюремний комітет, посаду державного прокурора. Як і в автономних штатах, у державі діяв наглядовий комітет.

Погляди представників Кирило-Мефодіївського товариства на державу і право мали велике значення. Рушійною силою історії вони вважали народ, а його інтереси — єдиним критерієм історичної оцінки, що було дуже важливим для усвідомлення необхідності заміни монархії демократією.

Особливе забарвлення мали суспільно-політичні погляди П. Куліша, який «еволюціонував від романтизму до позитивізму, від релігійного світогляду — до культу миротворниці науки, від православ'я до ідеї природної релігії, для усіх людей і народів спільної, від козакофільства до козакофобства». Проте, не зважаючи на зазначене, в творчості цього учасника Кирило-Мефодіївського товариства головною завжди була ідея України. Пошуки цієї провідної ідеї, «лінії поділу на те, що за Україну і що проти неї, і було ніби основною темою «хитань» Куліша».

Соціальну дійсність, П. Куліш поділяв на дві сфери «... в залежності від

свого ставлення до України: благо і лихо, вороги і друзі, будівники і руйнівники, своє й чуже, святе і «негідь». Цей принцип мислитель поклав в основу з'ясування проблеми сутності людини, яку вважав такою, що складається з «внутрішнього» («серця») і «зовнішнього».

Постаючи компонентами одного цілого — душі, «серце» і «зовнішнє» завжди знаходяться в суперечності одне щодо одного.

Якщо перемагає «внутрішнє» — людина перебуває в постійному духовному зв'язку з батьківщиною, а якщо «зовнішнє» — людина забуває про рідний край.

Так само світ, суспільство та історія, на думку П. Куліша, також об'єднують у собі «внутрішнє» і «зовнішнє». На «внутрішньому» («серці») формується ідея України, а «зовнішнє» повинно бути відкинуте як шкідливе.

Ідея України повинна базуватися на культурі, історичному надбанні народу. Оскільки «із серця» і «через серце» озиваються до людей історія, кризь сучасність говорить до них минуле. Скільки у нас добра на Україні, писав П. Куліш, і ніхто тому добру ціни не знає, «бо закидана рідна сторона всякою негіддю. Задля відродження культури слід відкинути все «зовнішнє», штучне, і, перш за все, накинута народу штучну мову, повернутися до «староруської» мови, яка є «передвічним скарбом» народного «серця».

Після арешту і вислання за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві та каяття перед офіційною владою П. Куліш перебував на державній службі, був російським урядовцем у Польщі після чого видав роботи «История возникновения Руси», «Козаки в отношении к обществу и государству» та інші твори, в яких, опираючись на польські джерела, піддав критиці козаччину і гайдамаччину, називав їх деструктивними рухами, які були позбавлені державотворчих ідеалів, стверджував, що українці нездатні до самостійного державного устрою, та схвалював факт приєднання України до Росії. Свої погляди щодо нездатності українців побудувати незалежну державу П. Куліш обґрунтовував тим, що ні в минулому, ні в сучасному йому суспільстві не було соціальної верстви, яка була б здатною здійснити політичні і організаційні заходи щодо побудови власної незалежної держави.

Перспективним напрямом розвитку суспільства мислитель вважав створення системи національних культурних цінностей.

Оцінюючи творчий внесок П. Куліша в розвиток політико-правової думки України І. Я. Франко зазначав, що він був рушієм українського впливу в Галичині, людиною «великої спосібности, великої праці і заслуги, та не тверда власне в тому, чого найбільше треба було для галичан в поглядах на суть національності і на суть цивілізації. Особисті вподоби дуже часто затемнювали у нього програмові справи, абстрактні думки спонукали його забувати про живих людей і їх живі потреби. Доктринер з виглядом реального політика,

дилетант-поет з виглядом практичного діяча, дилетант-учений з величезним самолюбством...».

3. Правова ідеологія ліберальних та радикальних демократів.

У XIX ст. у політико-правовій думці України виокремлюється ліберально-демократичний та радикально-демократичний напрям, основними аспектами якого були національне визволення, суспільний та державний переустрій на засадах парламентаризму, забезпечення прав і свобод людини, а згодом і свободи господарювання.

Ліберально-демократичне спрямування мало місце в державно-правових поглядах М. П. Драгоманова, В. Б. Антоновича, радикально-демократичне — у вченнях С. А. Подолинського, М. І. Павлика, О. С. Терлецького та інших.

Значний внесок у розвиток політичної та правової ідеології ліберального й демократичного рухів в Україні зробив Михайло Петрович Драгоманов (1841 — 1895) — талановитий філософ, публіцист, історик і вчений.

Досліджуючи генезис та сутність права і держави, мислитель вважав, що вони є закономірними явищами, які виникають у процесі розвитку суспільства. Проте вони не є сталими. Всі правові та політичні інститути, а також правовий порядок із часу свого виникнення зазнають постійних змін. Причому їх виникнення — це природний історичний процес, який ніхто не може зупинити.

Державно-правові установи формуються не зненацька, а закономірно, в результаті тривалого часу. Водночас М. Драгоманов визнавав, що є чинники, які можуть прискорити або стримати цей процес, але вони не є визначальними. Найбільш суттєвим чинником, що сприяв виникненню держави і права, мислитель вважав розвиток людського розуму, який викликав зміну поглядів на порядки в додержавну епоху, а також ускладнення суспільних відносин та виникнення об'єднань людей (сім'ї, роду, племені та інших колективів). Рівночасно виникнення держави і права стимулювалося культурними, економічними, соціальними і політичними чинниками.

Держава і закони, за вченням мислителя, приходять на зміну племінно-родовій колективності та індивідуальній сім'ї в результаті прогресу суспільства. Причому головним стимулом соціального поступу мислитель називав економічний прогрес.

Ідея про прогрес, зазначав М. Драгоманов, не тільки розбила ідеалізацію минулого і надала можливість спокійніше оцінювати сучасність, а й змусила дослідників історії розвитку народу і людства вникати у внутрішні причини історичних явищ і перемін — культурних, економічних, соціальних, політичних — і послабила таким чином поняття про випадковість в історії або приписування особистостям більшого значення, ніж вони мали насправді.

Наступною після простої держави, вищою політичною організацією

суспільства, на думку мислителя, повинна бути всесвітня федерація.

Процес формування держав у різних народів, на думку М. Драгоманова, був подібним. Як правило, в общинно- племінних умовах виникали інститути світської влади, формувалась духовна аристократія, монархія. Різниця в будові і функціонуванні держав виникає в результаті географічних та інших відмінностей на стадіях подальшого розвитку.

Сутністю держави повинно бути служіння народу, всім його верствам. Насилля та експлуатація, які мали місце в Росії й інших країнах, мають бути відсутніми.

У державі повинні гарантуватись конституцією і реально забезпечуватись права і свободи народу. Важливим у цьому плані мислитель вважав буржуазний конституціоналізм і законність.

З цього приводу в «Передньому слові до «Громади» він зазначав, що слід добитися знищення свавілля царя та його чиновників, замінивши виборним урядом, а потім — виключно виборною гетьманщиною або республікою.

Закон і право М. Драгоманов розглядав як втілення загальної волі народу, волю більшості. Причому така воля може не співпадати з інтересами окремих осіб і груп людей.

Закони повинні встановлювати і закріплювати порядок у суспільстві, виключати свавілля чиновників, визначати, гарантувати і забезпечувати особисті права і свободи людей. Всі громадяни, посадовці, законодавці і прості люди повинні бути рівними перед законом. Однією з умов удосконалення суспільного і державного ладу повинна бути демократизація права, створення можливостей для легальної боротьби народу за свої права і свободи.

Права і свободи людини і громадянина не можуть бути відмінені або скасовані ні посадовцями, ні постановами, ні законами. Вони повинні захищатись у судовому порядку.

Важливим джерелом права М. Драгоманов вважав звичай. З цього приводу він зазначав, що вивчення звичаєвого права дає можливість побачити його зв'язки з загальною еволюцією суспільства і правової свідомості народу. Звичаєве право у вченні мислителя постає як система юридичних звичаїв, загальнообов'язкових правил поведінки, продукт правової свідомості. Воно відіграє важливу роль у формуванні принципів писаного права і правотворчості.

М. Драгоманов створив концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї асоціації гармонійно розвинених особливосте. Реалізація цього ідеалу, вважав він, можлива за федералізму з максимальною децентралізацією влади та самоврядуванням громад і областей.

М. Драгоманов розробив проект конституційного перетворення Російської

імперії на децентралізовану федеративну державу. Він був переконаний, що терор і диктатура не можуть бути засобами побудови прогресивного суспільно - політичного ладу. У його проекті передбачався новий устрій держави на засадах політичної свободи, яка гарантуватиме права людини і громадянина, скасування тілесних і смертної кар, недоторканність житла без судової постанови, таємність приватного листування, свободу слова, друку, совісті й віросповідання. Церква відділялася від держави. На сторожі прав і свобод стояв суд. Усі громадяни, які досягли 21-річного віку, наділялися виборчими правами, а з 25-річного віку вони могли бути обраними до складу зборів, а також на державні посади.

У державно-правовій концепції М. Драгоманова передбачалися три гілки влади: законодавча, виконавча й судова. Законодавча влада належала двом думам — державній і союзній. Зміни до основних законів мали вноситися в разі згоди третин голосів членів обох дум і затверджуватися Державним собором, обраним зі складу двох дум, а також делегатами від обласних зборів.

Головою держави міг бути імператор з успадкованою владою чи обраний голова Всеросійського державного союзу. Глава держави призначав міністрів, відповідальних перед обома думами.

Разом із державною ланкою влади на місцевому рівні передбачалося самоуправління: громадське (в містах і селах), волосне, повітове та обласне. Самоуправління репрезентували сходи і збори, яким були підзвітні всі посадові особи, крім суддів. На рівні міст, волостей, повітів та областей обиралися думи, а з їхнього складу — управи.

До функцій обласних дум та їхніх управ входили вирішення місцевих господарських проблем, питання благоустрою, нагляд за економічною діяльністю, організацією освіти тощо.

Відносини місцевих органів самоуправління з загальносоюзними, зокрема з міністрами, регулювалися законодавством. Можливі суперечності розглядалися Верховним судом.

До третьої гілки влади — судової, окрім Верховного суду (сенату), входили судові палати обласних, повітових і міських дум. Статус суддів визначався законом. Члени Верховного суду призначалися довічно главою держави. їм належало мати вищу юридичну освіту і практику роботи в судових палатах.

Силові структури діяли на обох рівнях. На загальносоюзному рівні утворювалася невелика армія, а в областях — ополчення. Поліція підпорядковувалася думами у містах і повітах.

Отже, своєю державно-правовою концепцією М. Драгоманов пропонував парламентську державу з засадами самоуправління, яка впливала б на соціальну

та економічну сфери суспільства, надавала б великого значення просвітництву й законодавству, які уможливили б реформаційні зрушення.

Ідеї демократизму були провідними у вченні професора Київського університету Володимира Боніфатієвича Антоновича (1834—1908). Вони заступили ідеї сповідуваного раніше романтичного народництва, які він обстоював у студентські роки як провідник групи польських українофілів, званої під назвою «хлопоманів».

Хоча більшу частину свого життя В. Антонович залишався активним учасником «Київської громади» і провідною фігурою народницької інтелігенції, але в своїх наукових працях проводив думку, що український історичний процес від часів Київської Русі є безперервним і цілісним. Провідним в історії розвитку України був громадський принцип, який увібрав ідеї «широкодіапазонної демократії за активної участі народу, рівних політичних прав і рівності соціальних статусів».

В історії розвитку інших слов'янських народів провідними були інші принципи. У поляків, зокрема, це — принцип аристократизму, який веде до боротьби між різними суспільними верствами; у росіян — принцип авторитету державної влади, який сприяв зміцненню і централізації влади царя.

Причому громадський принцип, зазначав учений, мав місце фактично у всіх сферах суспільного життя. В сфері політико-владних відносин він знаходив свій вияв у формі віче; в релігійній сфері — в обранні духовенства; в сільських громадах — у формі зборів. Практичне втілення зазначений принцип мав також місце в часи козаччини.

Демократичні форми самоврядування, за вченням В. Антоновича, зберігались в Україні навіть за часів татаро - монгольського нашествия, а також у Литовсько-Польську добу і пізніші часі — до введення Магдебурзького права.

Демократичний принцип був притаманний українському народові й в інші часи. Зокрема, боротьбу між українськими козаками і польською шляхтою вчений розглядав як боротьбу за обстоювання громадського (демократичного) і аристократичного (індивідуалістичного) принципів.

Проте громадські принципи не були запроваджені в соціальну практику після перемоги у війні з поляками не з вини Б. Хмельницького, а у зв'язку з відсутністю високого рівня культури у народу, його неготовністю до політичного життя, відсутністю чітких уявлень про бажаний суспільний ідеал. Відсутністю високого рівня культури пояснював учений руйнацію гетьманської держави, яка настала у зв'язку з перемогою особистого егоїзму козацької старшини над громадськими інтересами.

Держава, на відміну від зазначених демократичних інститутів суспільства, за вченням В. Антоновича, повинна відігравати позитивну роль у суспільстві.

Перш за все, вона повинна бути «справедливою», гарантувати рівні права для всіх громадян, з національними правами.

Держава є однією з вищих форм народного життя і повинна базуватись на культурі і підтримуватись нею. З іншого боку, держава повинна опікуватись проблемами культури. Західні держави, на думку вченого, були інституціями, які одночасно забезпечували матеріальні і моральні цінності суспільства, його добробут і свободи людей.

У державно-правових вченнях України другої половини ХІХ ст. важливе місце посідає науковий доробок Сергія Андрійовича Подолинського (1850—1891).

Безпосереднє ознайомлення в ряді країн Західної Європи з передовими теоріями політико-правового спрямування, співпраця в складі «Київської громади» з провідними вченими та представниками інтелігенції України, а також знайомство з К. Марксом, Ф. Енгельсом та іншими провідними мислителями Європи сприяли трансформації світогляду С. А. Подолинського від народництва в бік радикального демократизму з відтінком утопічного соціалізму.

Держава і право у вченні мислителя — історичні категорії, які виникли на новому етапі розвитку суспільства. Провідним чинником, який стимулював їх появу, він вважав розпад сільської громади (общини), в межах якої мала місце первинна форма організації праці народів Європи — громадське землеробство.

Громади виникали в результаті розростання сім'ї, функціонували на засадах колективної власності, загальної рівності та природного демократизму. Загальні справи громади виконувались її членами або особами, що обирались для цього.

Ускладнення форм суспільної організації праці, вдосконалення знарядь праці, поява приватної власності, виокремлення з колективу громади осіб з числа заможних і військових привело до утворення певної владної надбудови — публічної влади, яка починає здійснювати управлінські функції, встановлює певний порядок. Згодом зазначені владні інституції почали визнаватись усіма членами суспільства. Так виникає особливий інститут суспільства — держава.

На подальших етапах свого розвитку держава використовується для забезпечення приватної власності та існуючої у суспільстві нерівності. В класовому суспільстві свобода людини пригнічувалась, обмежувалась опозиція.

Закріплення встановленого порядку в державі, права приватної власності та соціальної нерівності здійснювалось за допомогою законодавства. Закріплення приватної власності на землю, на думку С. А. Подолинського, є законодавчим закріпленням основ усякої несправедливості.

Право є продуктом розвитку культури і економічного життя суспільства і всілякі зміни в структурі економічних відносин або розвиток культури

викликають зміни в структурі системи права і його норм.

Законодавство західних країн С. А. Подолинський вважав несправедливим, правовою основою нерівності, що оберігає приватну власність.

У роботі «Про хліборобство...» мислитель стверджував, що з ліквідацією приватної власності зникнуть усі види злочинів, оскільки саме вона є їх першопричиною.

У боротьбі зі злочинами він пропонував не встановлювати жорсткі види покарань, а усунути умови, які їх породжують. У роботі «Громадівський рух в Англії та Ірландії», підтримуючи ідею англійського соціаліста-утопіста Р. Оуена щодо зміни кримінальної політики, С. А. Подолинський стверджував, що не людина винна в своїх злочинах, які вчиняє щодо інших, а винні в цьому умови життя людини. Тому, щоб унеможливити злочинні прояви, слід змінити умови життя, зробивши власність і труд загальними.

Проте у своєму вченні про право і державу мислитель переоцінював можливості громади, ставив її вище юридичних установ держави.

Він мріяв про суспільство, в якому не повинно бути судів, а їх функції мають виконувати громади. В умовах вирішення економічних проблем не буде чинників, які породжують злочини, отже не буде і злочинців. При громадівському житті, стверджував мислитель у згадуваній роботі «Про хліборобство...», «не потрібно буде ні законів, ні поліції, ні острогів, ні холодних, ні арештів і ніякого іншого покарання».

У роботі «Ремесла і фабрики на Україні» (1880) С. А. Подолинський піддав аналізу Магдебурзьке право, яке прийшло в українські землі з німецькими переселенцями в часи Середньовіччя. Він стверджував, що його норми лише частково забезпечували самоуправління. В основному вони були спрямовані проти робітників і простих людей, скрізь було дозволено за плату виключне право на всяке ремесло.

Магдебурзьке право, на думку мислителя, з часу його запровадження заперечило систему самоуправління, що існувала в українських землях, запровадило в судах чуже право, засноване на німецьких звичаях, зашкодило українському звичаєвому праву, якому він приділяв важливе значення в подальшому розвитку українського суспільства.

Найбільш вдалою політичною формою організації суспільства С. А. Подолинський вважав демократичну республіку соціалістичного характеру, в якій народ бере активну участь в управлінні загальними справами.

Зазначені ідеї мислитель виклав у своїх роботах «Парова машина», «Про бідність», а також у програмі демократичних перетворень на українських землях після революції, що була підписана крім нього М. П. Драгомановим та М. І. Павликом.

У державі майбутнього власність на засоби виробництва буде всенародною, народ буде власником землі, заводів і фабрик.

Політичною основою держави має бути громада, в якій об'єднуються трудящі з метою виконання загальних справ спільноти. Основним принципами організації діяльності громади будуть самоврядність, демократичність, суверенітет народу. Окремі громади села, району та інших територіальних одиниць будуть об'єднуватись на засадах федерації у союз громад. Громада буде виконувати функції управління загальними питаннями певних територій і держави в цілому, вирішувати питання власності, виробництва та розподілу.

Кожна громада має свою власність, певна частина якої належить кожному члену громади. У таку суспільну власність повинна перейти земля поміщиків, яка стане основою організації великих господарських утворень. Управління виробничими структурами: заводами, фабриками, сільськогосподарськими об'єктами має обиратися громадянами на необмежений термін з можливістю переобрання тих, хто неналежним чином виконує доручені обов'язки.

В умовах суспільного виробництва операцій купівлі-продажу не буде, їх заступить прямий товарообмін. У зв'язку з чим відпаде необхідність у грошах. Громада повинна поєднати в собі законодавчу, виконавчу і судову функції. Всі рішення повинні прийматись на зборах громади шляхом надання згоди щодо питань, що вирішуються всіма її членами.

Водночас мислитель передбачав наявність у республіці волосних і повітових органів, які повинні формуватись з депутатів, що обираються громадянами і виконують настанови останніх.

Окрім цього, на рівні держави має бути створений орган у вигляді Ради громад, до функцій якого було б віднесено розгляд питань, що виникають між громадами. Суспільні відносини в громадах повинні регулюватись нормами, що встановлюються ними.

Верховна влада республіки С. А. Подолинського здійснюється Народними зборами. Серед функцій держави мислитель виділяв: планування, забезпечення правового порядку, управління господарськими справами, культурно - виховну, оборони.

Ідеї суспільного переустрою, побудова демократичної держави соціалістичного характеру були провідними у вченні соратника С. А. Подолинського, Михайла Івановича Павлика (1853—1915). Розвиток людської цивілізації М. І. Павлик розглядав як закономірний процес, що постійно розвивається і прогресує. При цьому один суспільний лад змінюється іншим і кожен наступний лад є прогресивнішим за попередній. Відповідно, капіталізм є прогресивнішим за феодалізм, що передував йому. При капіталізмі створені

міцна економіка, виробничі ресурси і технології, відбулося накопичення грошових коштів. Політичне життя також зазнало позитивних змін, подальшого розвитку набула форма держави, виникли конституційні монархії. Водночас капіталізм породжує соціальну нерівність, жорстоку експлуатацію робітників і селян, які своєю працею приносять прибуток буржуазії. З цього приводу мислитель зазначав, що скільки б не лежали гроші, вони самі не дадуть прибутку. Лише коли до них починає долучатися праця робітників, виробляються і реалізуються товари, тоді відбувається накопичення капіталу.

Разом із тим, проголошені під час буржуазних революцій і законодавчо закріплені деякі права і свободи людей в умовах капіталізму не стали реальністю. Не забезпечується також одна з основних вимог демократії — рівність.

Навпаки, капіталізм сприяв різкій диференціації суспільства, появі надмірного багатства і крайньої бідності. Соціальна нерівність доповнилася політичною. Австрійська конституція та виборче законодавство забезпечують формування представницьких органів держави лише особами з «вищих станів», а робітники та інші люди праці не обираються.

За вченням М. І. Павлика, на зміну капіталізму прийде соціалізм, ідеї якого разом із прагненням національного визволення набули в той час поширення в Галичині.

Передумовою зміни капіталізму, як й іншого суспільного ладу, є зміна економічних і соціальних відносин, які визрівають поступово. Основою капіталізму є приватна власність, тому цей інститут найпершим повинен бути змінений на «співвласність» «робітничих людей», що надасть можливість кожному існувати за рахунок своєї праці, створить умови для навчання і всебічного розвитку.

Економічний, політичний і соціальний переустрій суспільства, заснований на таких засадах, заперечить поширення аморальності, породженої капіталізмом, і буде сприяти запровадженню моралі, основою якої є справедливість.

Водночас із ліквідацією приватної власності, передачі землі селянам, а фабрик робітникам народ повинен скасувати податки «... всіх урядників, жандармів, поліцію, суди, арешти й військо як головні перешкоди народної волі», а військо замінити крайовим козацтвом, роздавши зброю всім людям.

Надалі слід організувати систему колективної праці для обробки земель, що належать громадам, а також роботи на фабриках. Як і в С. А. Подолинського, політичною основою соціалістичної держави М. І. Павлика повинна бути самоврядна громада, яка шляхом виборів із своїх членів формує органи управління. В громадах і державі в цілому забезпечується рівність, права і свободи людей,

рівні можливості для вибору занять.

До плеяди галицьких демократів радикального напрямку, що опікувались проблемами держави і права, належав філософ і юрист, доктор права Остап Сергійович Терлецький (1850—1902). Вчення мислителя викладене в роботах «Першопричини великоруського народу», «Галицько-руський народ і галицько-руські народовці», «Робоча палата і робітничий рух в Австрії останнім часом» та інших. Виникнення суспільства, держави та її правової системи вчений пояснював процесом інтеграції людей. Цей процес бере свій початок від об'єднання людей в сім'ї, а сімей в племена.

Згодом добровільна інтеграція заступається силовою, сильніші племена підкорюють слабші, потім знову відновлюється природній процес об'єднання людей. Невеликі поселення об'єднуються, утворюючи більші, останні — утворюючи провінції, а вони — царства. Таким чином, зазначав О. С. Терлецький, виникли держави в Європі.

Але на цьому процес інтеграції не закінчується, держави об'єднуються в союзи, політичні групи, міжнародні суди, задля виключення можливих конфліктів між народами, вирішення спільних питань. Зазначений процес відбувався, за вченням О. С. Терлецького, завдяки зовнішній інтеграції.

Але крім неї відбувається ще й внутрішня інтеграція, яка має політичний характер. У процесі розвитку кожного конкретного суспільства між собою об'єднуються розрізнені його частини, в результаті чого виникають уряд, законодавство, військо, церква, які утворюють складне соціальне явище — державу.

Проте процес зовнішньої і внутрішньої інтеграції на цьому не закінчується, він триває до утворення найвищої, досконалої форми суспільного устрою, в якому всі члени великої сім'ї народів будуть щасливими.

Інтеграція і вдосконалення суспільства є закономірними процесами, не дивлячись на те, що перебігають вони складно, а часом і суперечливо, все нове зустрічає спротив з боку застарілого. Так, зокрема, зазначав мислитель, відбувалась зміна феодальних держав конституційними, буржуазними державами. Досліджуючи сутність Австрійської монархії, О. С. Терлецький вважав її такою, що слугує лише інтересам буржуазії, поміщиків і церкви та пригноблює простих робітників і селян.

У роботі «Лихва на Буковині» мислитель зазначав, що становище народу не покращилось від того, що на нього накинули новий конституційний хомут. Поміщики продовжують втілювати у собі законодавчу, адміністративну і судову владу, чому сприяла особлива форма власності на землю в Галичині — домінація.

Мислитель піддав критиці течію «народовців», які розгубились і не змогли

очолити політичні процеси з подальшого вдосконалення суспільного ладу після революції 1848 р., не знали, що робити з «дарованою свободою». В «народовській» інтелігенції, зазначав він, не було ні віри в свої сили, ні власної ініціативи, сильною була тільки віра в сили уряду і верховну владу.

Водночас партії ліберального спрямування, що були допущені до влади після конституційної реформи 1867 р., не переймалися проблемами державного переустрою, намагались пристосувати її до своїх інтересів, тому Австрійська монархія продовжувала здійснювати внутрішні і зовнішні функції, змістом яких було пригноблення людей і забезпечення інтересів панівного класу.

Ці інтереси, на думку О. С. Терлецького, реалізовувались за допомогою права, були його сутністю. Відповідно до цього здійснювався законотворчий процес, а також формувалась правова система. Водночас був відсутній дієвий механізм реалізації позитивних, на перший погляд, законодавчих реформ, які намагався провести монарх Іосиф II.

У політичному ідеалі О. С. Терлецького, як і в його попередників цього напрямку державно-правової думки, провідне місце посідає громада, демократичний інститут досконалого суспільства, економічною основою якого є колективна (громадівська) власність. Головною соціальною силою, яка здатна забезпечити трансформацію суспільства від капіталізму до більш досконалого суспільства, мислитель вважав робітничий клас і революційно та демократично налаштовані верстви селянства.

Одними з головних завдань на цьому шляху є виборювання робочим класом, організованішим за селянство, політичних прав і свобод, законодавче закріплення легальних форм соціального протесту, а також правильне вирішення селянського питання, що дозволить залучити селян до активної політичної боротьби і участі в заходах щодо суспільного переустрою.

Водночас із вирішенням політичних завдань необхідно вирішити також економічні питання, які тісно пов'язані між собою. Передумовою вирішення економічних питань є зміна форми власності: приватної на колективну (громадівську). Все разом сприятиме розв'язанню інших проблем, серед яких і проблема забезпечення національної рівності народів.

У своєму вченні О. С. Терлецький висловлював думки щодо об'єднання українського народу, який знаходився під владою різних монархічних режимів, у чому полягає майбутнє і щастя.

Загалом розглянуті політичні й правові погляди сприяли подальшому розвитку національної української державно-правової ідеології. Їх основою було визнання природних прав людини, їхньої цінності, усвідомлення того, що їх гарантія й реалізація залежать від форми державного устрою та форми правління.

